

<https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-04>

УДК7.7/327.5

Марина Володимирівна Шаповаленко

докт. політ.наук, професор кафедри політології Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
shapoval20marina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

ПОСЛАБЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ДЕМОКРАТІЇ ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ БІФУРКАЦІЇ

Розглядаються питання змін діяльності інститутів демократії в умовах глобальних зсувів, спостерігається практика згортання принципів їхньої діяльності. Дослідження останніх років також дають змогу оновити та суттєво розширити вживану раніше концепцію войовничої демократії, що спочатку стосувалась лише Веймарської республіки. Підкреслюється, що за сучасних умов глобальних зсувів, зростання політичного екстремізму, регіональної фрагментації зростає попит на жорсткі механізми обмеження діяльності популістських та праворадикальних партій. Доводиться, що ситуація глобальної біфуркації, з одного боку, тестує міцність державних інститутів, а з іншого – дає поштовх на інноваційну діяльність. Про це свідчать результати виборів в Польщі, Угорщині, поширення популярності «Альтернативи для Німеччини», зміцнення авторитарних режимів у світі. Відзначаються негативні тенденції закріплення у законодавстві обмежень прав людини. Проаналізовано взаємозв'язок запиту на обмеження процедур прийняття рішень і вплив таких рішень на стабільність суспільства, подальшу реформацію політичної системи суспільства. Але проблемою є і наслідки існування войовничої – демократії, бо вона спокушає можновладців пролонгувати введенні обмеження. Політична еліта намагається прийняти відповідні закони у цьому напрямку. Історія свідчить, що ефективним засобом протидії цій негативній тенденції є створення механізмів стримувань і противаг в системі управління. Важливо також запровадження ефективних організаційно-правових механізмів державного управління та прийняття політичних рішень. Звертається увага на не менш важливе питання є легітимації прийнятих рішень і необхідності уникати відхилення від основних принципів конституціоналізму. Тому потрібно постійно працювати з громадською думкою з метою роз'яснення кроків щодо войовничої демократії. Доводиться, що політична практика України свідчить про селективність обмеження діяльності право- та ліворадикальних партій на користь правих рухів та організацій, поширюється практика популяризації праворадикальних символів, на відміну від лівих. Тобто не дотримується принцип симетричності і послідовності дотримання вже прийнятих законів за останні двадцять років.

Ключові слова: *нацизм, фашизм, самозахисні демократії, войовнича демократія, глобальна біфуркація, обмеження прав людини*

Як цитувати: Шаповаленко, М.В. 2024. Послаблення інститутів демократії та українська практика в умовах глобальної біфуркації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 46: 28–32. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-04>.

In cites: Shapovalenko, Maryna. 2024. Backsliding of Democracy Institutions and Ukrainian Practice in the Conditions of Global Bifurcation. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Issues of Political Science»* 46: 28–32. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2024-46-04> (in Ukrainian).

© Шаповаленко М.В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

Гальмування глобалізації продовжується вже не один рік, фактично з доби пандемії COVID-19, а регіональні конфлікти внесли певні корективи у цей процес. Крім того, ще після подій 11 вересня 2001 р. почали вводити обмеження ліберальної демократії не лише у США, а й у європейських країнах. Всі ці чинники впливають на стан і якість інститутів демократії. На цьому тлі підживлюються дискусії щодо якості системи управління, політичного цілепокладання у прийнятті рішень та механізмів волевиявлення народу. Після повалення авторитарних режимів у Східній Європі була тривала дискусія щодо характеристики нових демократій. Усі ці переходи нагадували певні гойдалки від авторитаризму до демократії. Хвилеподібна демократизація демонструвала, що хвиля підйому завершувалася у певних регіонах поверненням авторитарних режимів і навіть їх зміцненням з подальшим удосконаленням. Ці чинники створювали і створюють певну біфуркаційну невизначеність у глобальному вимірі.

Воєнний стан в Україні встановлює певні обмеження діяльності усіх сфер суспільства. В перше чергу, це стосується політичних інститутів, механізмів прямого волевиявлення народу, тобто інститутів прямої і представницької демократії. Світова практика свідчить, що такі обмеження застосовують як режими, що сформовані за принципами демократії (практики Німеччини 30х років XX ст.), так і режими, що були сформовані внаслідок заколоту, захвату влади військовим шляхом, поширенням тоталітарних ідеологій в Європі в 1930-х роках. Але практика войовничої демократії отримала новий імпульс наприкінці XX ст. – поч. XXI ст. у зв'язку з поширенням загроз як внутрішнього, так і міжнародного тероризму, відродженням політичного екстремізму, зміцненням авторитарних режимів, як домінуючого тренду перших десятиліть XXI ст., навіть поширенням привабливості та успішності, економічної ефективності недемократичних режимів, в першу чергу, на прикладі КНР (Slipowitz, White, Gorokhovskaia 2024).

Проблеми стійкості та спроможності інститутів демократії, системи державного управління в умовах обмеження прав і свобод досліджується зарубіжними та вітчизняними науковцями. Український професор Г.Зеленько фокусує увагу на пастках інституційного розвитку в умовах геополітичної невизначеності та воєнного стану, підкреслюючи дефіцит легітимності влади у

зв'язку з порушеннями Конституції та законів України, згортанням базових принципів демократії (Політична безпека України 2023: 51). Під час «холодної війни» ідея про те, що демократичні держави повинні використовувати засоби, що обмежують свободу слова та право на організацію різноманітних суспільних рухів, для захисту від антидемократичних сил, набула нового значення щодо радянського комунізму та неофашистських рухів, легітимізуючи, серед іншого, обмеження діяльності певних політичних партій. І така сукупність стримування політичного плюралізму отримала назву войовничої демократії, хоча самий концепт виник значно раніше. Ще у 1937 р. вчений-конституціоналіст Карл Левенштейн підкреслював необхідність формування в середині демократії запобіжників щодо її згортання, тобто необхідна розробка механізмів самозахисту демократії. Це вкрай необхідно втілювати, незважаючи навіть на ризики порушення базових принципів конституційного права, і головним є загроза консервації обмеженого стану прав і свобод.

Різнманітні радикальні рухи (від фашистських, нацистських до комуністичних) надзвичайно швидко набувають популярності в умовах кризових ситуацій і починають загрожувати демократичним режимам. К.Левенштейн інтерпретував крах європейських демократій у 1920-1930-х роках як результат процесу, в якому демократія і демократична толерантність були використані для власного знищення як демократичними акторами, так і антидемократичними. Він підкреслював, що праворадикальні партії (фашисти, нацисти) використовували демократичні інститути з метою дискредитації демократії, а сам демократичний порядок зробити марним і паралізувати його функції. І саме ідея войовничої демократії стала домінуючою в розробленні механізмів демократичної самооборони (Loewenstein, 1937a : 429).

До основних складових режиму войовничої демократії належать: розпуск через судові процедури політичних партій, які зазіхають на конституційний устрій; застосування належної правової процедури для обмеження можливостей зловживання демократією, насамперед; конституційні обмеження окремих прав – право свободи організацій, асоціацій, зібрань, вільне вираження поглядів; лояльність державних службовців; люстрація щодо державних і політичних діячів, колишніх представників партійної номенклатури тоталітарних і авторитарних

режимів. Така практика була застосована в країнах Східної Європи у 90-ті роки XX ст. після повалення авторитарних режимів. Тоді право на працевлаштування у державних інститутах влади не мали представники партійної номенклатури.

З точки зору К. Левенштейна, фашисти використовували такі демократичні інститути, як свобода слова, преси, зібрань та участі в парламенті, «щоб систематично дискредитувати демократію»; обмежити діяльність парламенту, взагалі його паралізувати та дискредитувати як інститут, який не здатен подолати хаос та вивести країну із кризи. Він стверджував, що демократії повинні мати міцні механізми самозбереження та самозахисту від внутрішніх фашистських загроз. Для досягнення цієї мети необхідне антифашистське законодавство, навіть з великим ризиком порушення фундаментальних принципів конституціоналізму (Loewenstein, 1937b: 648). Він також підкреслював, що вороги демократії будуть зловживати демократичними гарантіями верховенства права нібито з метою захисту індивідуальних свобод (Loewenstein, 1937b : 648).

Протягом останніх десятиліть застосування механізмів войовничої демократії значно поширилося, включаючи в себе політику боротьби з різними радикальними рухами, як правого, так і лівого спрямування. Практика застосування обмеження функціонування демократичних принципів та інститутів почала поширюватися після події 11 вересня 2001 р. у США, що стало поштовхом для активізації механізмів войовничої демократії у глобальному масштабі.

Перенесення войовничих заходів в анти-терористичний контекст є очевидним симптомом поширення практики войовничої демократії в публічному дискурсі. Тобто, войовнича демократія стосується не лише права, які політичні партії можуть брати участь у виборах, а яким це заборонено, але й питання про те, хто з політичних акторів може брати участь у політичному процесі як такому, а саме, у процесі прийняття рішень. Якщо демократія хоче уберегтися від ризику приходу до влади антидемократичних сил, або самоанігіляції процедур та інститутів, то найкращим способом є застосування інструментарію войовничої демократії.

Заклик українських політиків обмежити права і свободи громадян збігається зі світовим досвідом схожих практик. За умов воєнного стану, коли потрібно застосування механізму войовничої демократії, проблемним є питання щодо політичної та релігійної

толерантності, тобто обмежується і діяльність релігійних організацій. Тому очевидно, що змінюється пріоритетність певних демократичних цінностей та принципів.

Угорський науковець-конституціоналіст Карл Андраш Шайо (Sajo) зазначає, що в наші дні поняття «войовнича демократія» зазвичай розуміється як боротьба з радикальними рухами і правими партіями, але самозахист конституційної держави не повинен обмежуватися лише розпуском політичних партій. На думку автора, режим войовничої демократії передусім зачіпає проблему обмеження політичних прав: право на створення партій, право на свободу слова і зборів. До державних службовців можуть застосовуватися особливі правила контролю за їхньою благонадійністю та лояльністю до правлячого режиму через процедуру люстрації. У концепції войовничої демократії робиться акцент на основних трьох складових: ціннісні орієнтації, превентивний захист демократії і готовність до захисту свободи слова (Sajo 2023). Згідно з цією концепцією, сутність демократії полягає саме в її здатності до саморегулювання, тому вона не може зникнути навіть за умови, якщо більшість громадян вирішить змінити політичний режим мирними, законними методами (наприклад, через референдум). Ю. Г. Барабаш слушно зазначив, що саме режим войовничої демократії став в багатьох країнах надійним механізмом захисту вільного демократичного ладу та недопущення появи реакційних сепаратистських рухів (Барабаш, Берченко 2023 : 54). Саме тому К. Левенштайн наполягав на тезі, що демократія повинна себе захищати навіть тоді, коли для цього потрібно скористатись недемократичними методами (Loewenstein, 1937b: 650). Актуальним питанням самозахисту демократії в європейських країнах виявилось на порядку денному після криз, пов'язаних з коронавірусом, фінансовою кризою та хвилею мігрантів з Близького Сходу. Внаслідок міграційної політики німецького канцлера А. Меркель місцеві органи влади вимушені були реагувати на протести населення щодо мігрантів на різних рівнях урядування через механізми войовничої демократії (Rezmer-Płotka 2020: 618). В Україні застосування механізмів войовничої демократії почалося в 2014-2015 рр., коли було прийнято Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», а діяльність зазначених партій на території України була

заборонена. Такі засоби були використані щодо партій «Руський блок» та «Руська єдність» ще у 2014 р., а 18 травня 2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій», яким були заборонені проросійські партії в Україні. Але при цьому на практиці не підпали під заборону організації праворадикального спрямування, наприклад, «Азов», «Правий сектор». Воєнний стан держави корегує напрями зовнішньої політики країн та системи міжна-родної безпеки, в першу чергу, у Європі. Фактично це перший серйозний конфлікт у повоєнний період на континенті, якщо не враховувати ситуацію навколо Югославії. За цих обставин посилюється вага таких ідей і принципів, як мир і безпека, свобода й суверенітет, права людини, національна ідентичність, територіальна цілісність тощо (Accetti, Zuckerman 2017: 190).

Історія демонструє багатоманітні наслідки втілення принципів воєнничої демократії, особливо в країнах Латинської Америки. Так, піночетівська хунта заборонила діяльність лівих партій і організувала переслідування незгодних, із убивствами і концтаборами, а парламент розігнали. Але під гаслами стабілізації суспільства, в першу чергу, захищали інтереси та активи ТНК. Втім через 17 років існування режиму Піночета суспільство виявилось розколотим на прихильників режиму і ворогів хунти. Згідно з опитуваннями, 36 % громадян країни виправдовують прихід до влади Піночета та його форму правління. А 42 % вважають, що військовий переворот завдав непоправної шкоди демократії (Шевченко 2023). У сучасних підручниках з історії вже немає негативних конотацій, пов'язаних з тим періодом історії Чилі. Водночас в країні тривають дискусії щодо ефективності режиму Піночета, але, тим не менш, саме тодішні правлячі еліти організували вибори та погодились з їхніми підсумками.

Воєннича демократія завжди може завдати шкоди тому, що прагне захищати цінності демократії, через антидемократичні заходи захисту. Демократія може зайти за надто далеко в обмеженні прав і свобод громадян, і як наслідок, навіть встановити авторитарний режим і подальше його зміцнення. Запобіжним заходом для уникнення цього є встановлення системи стримувань і про-

тиваг у самий процес ухвалення рішення про воєнничі заходи та їхню реалізацію, але це неможливо без формування демократичного етосу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Slipowitz, A., White, J., Gorokhovskaia, Y. 2024. No Way In or Out. Authoritarian Controls on the Freedom of Movement. *Freedomhouse*. URL.: <https://freedomhouse.org/report/transnational-repression/2024/no-way-or-out-authoritarian-controls-freedom-movement>
2. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : аналітична записка. 2023. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 64 с. URL.: <https://ipiend.gov.ua/publication/politychna-bez-peka-ukrainy-problemy-politychnoho-i-derzhav-nohopravlinnia-prohnozna-otsinka-mekhanizmy-zabezpechennia-2/>
3. Loewenstein, Karl. 1937a. Militant Democracy and Fundamental Rights I *American Political Science Review*. Vol. 31: 417-432. URL.: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/militant-democracy-and-fundamental-rights-i/7C5EF30572005FB60B70F4A7D6FC0654>
4. Loewenstein, Karl. 1937b. Militant Democracy and Fundamental Rights II *American Political Science Review*. Vol. 31: 638-658 URL.: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/militant-democracy-and-fundamental-rights-ii/E0D3B181752D31C3884660E614F40D28>
5. Sajo, A. 2023 On the difficulties of rule of law restoration *CEU Democracy Institute Working Papers*. No. 9. URL.: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4394056
6. Барабаш, Ю. Г., Берченко, Г. 2023. В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України* 1: 54–75. URL.: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/YuryBarabash.pdf>
7. Rezmer-Plotka, K. 2020. The Effects of Crises in the European Union as a Manifestation of the Militant Democracy Rule Implementation. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 6 (58): 615-621 URL.: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/58/ppk5850.pdf>
8. Accetti, C., Zuckerman, I. 2017. What's Wrong with Militant Democracy? *Political Studies*, Vol. 65(1S): 182–199 URL.: <https://journals.sagepub.com/home/psx>
9. Шевченко, Н. 2023. Чилі: основні тренди зовнішньої та внутрішньої політики URL.: <http://prismua.org/chile/>

Maryna Shapovalenko

Dr.Sc. in Political Science, Professor V.N. Karazin Kharkiv National University, 4,
Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
shapoval20marina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

BACKSLIDING OF DEMOCRACY INSTITUTIONS AND UKRAINIAN PRACTICE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL BIFURCATION

Issues of changes in the activities of the institutions of democracy in the conditions of global shifts are considered, and as a result, the practice of curtailing the principles of its activity is observed. The researches of recent years also make it possible to update and significantly expand the previously used concept of military democracy, which originally only applied to the Weimar Republic. In modern conditions of global shifts, growing political extremism, and regional fragmentation, the demand for strict mechanisms to limit the activities of populist and right-wing radical parties is growing. The situation of global bifurcation, on the one hand, tests the strength of state institutions, and on the other hand, gives push to innovative activity. This is evidenced by the results of the elections in Poland and Hungary, the spread of the popularity of «Alternatives for Germany», and the strengthening of authoritarian regimes in the world. There are negative trends in enshrining restrictions on human rights in legislation. The relationship between the request for restrictions on decision-making procedures and the impact of such decisions on the stability of society and the further reformation of the political system of society is analyzed. The political elite is trying to adopt relevant laws in this direction. Therefore, history shows that an effective means is the creation of mechanisms of checks and balances in the management system. It is also important to introduce effective organizational and legal mechanisms of state administration and political decision-making. An equally important issue is the legitimization of decisions made and deviations from the basic principles of constitutionalism. It has been proven that the political practice of Ukraine shows the selectivity of limiting the activities of right-wing and left-wing radical parties in favor of right-wing movements and organizations, and the practice of popularizing right-wing radical symbols, as opposed to left-wing ones, is widespread. That is, the principle of symmetry and consistency of compliance with already adopted laws over the past twenty years is not observed.

Keywords: *Nazism, fascism, self-defense democracies, militant democracies, global bifurcation, restrictions on human rights*

REFERENCES

- Slipowitz, A., White, J., Gorokhovskaia, Y. 2024. No Way In or Out. Authoritarian Controls on the Freedom of Movement. *Freedomhouse*. URL.: <https://freedomhouse.org/report/transnational-repression/2024/no-way-or-out-authoritarian-controls-freedom-movement>
- Political security of Ukraine: problems of political and state governance. Predictive assessment, mechanisms of provision : monograph / ed. member-cor. NAS of Ukraine O. O. Rafalskyi, membercor. NAS of Ukraine O. M. Maiboroda Kyiv: KIP&EtS of the NAS of Ukraine. 64 p. URL.: <https://ipiend.gov.ua/publication/politychna-bezpeka-ukrainy-problemy-politychnoho-i-derzhavnoho-pravlinnia-prohnozna-otsinka-mekhanizmy-zabezpechennia-2/> (in Ukrainian)
- Loewenstein, Karl. 1937a. Militant Democracy and Fundamental Rights I *American Political Science Review*, vol. 31, 417-432. URL.: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/militant-democracy-and-fundamental-rights-i/7C5EF30572005FB60B70F4A7D6FC0654>
- Loewenstein, Karl. 1937 b. Militant Democracy and Fundamental Rights II *American Political Science Review*. Vol. 31: 638-658 URL.: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/militant-democracy-and-fundamental-rights-ii/E0D3B181752D31C3884660E614F40D28>
- Sajo, A. 2023 On the difficulties of rule of law restoration *CEU Democracy Institute Working Papers No. 9*, URL.: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4394056
- Barabash, Yu. G., Berchenko, G. 2023. V. Is democracy able to protect itself in the conditions of war? (on the experience of state building during the Russian aggression). *Law of Ukraine* 1: 54-75. URL.: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/YuryBarabash.pdf> (in Ukrainian)
- Rezmer-Plotka, K. 2020. The Effects of Crises in the European Union as a Manifestation of the Militant Democracy Rule Implementation. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 6 (58): 615-621 URL.: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/58/ppk5850.pdf> (in Ukrainian)
- Accetti, C., Zuckerman, I. 2017. What's Wrong with Militant Democracy? *Political Studies*, Vol. 65(1S): 182-199. URL.: <https://journals.sagepub.com/home/psx>
- Shevchenko, N. 2023. URL.: Chile: main trends in foreign and domestic policy <http://prismua.org/chile/> (in Ukrainian)

The article was received by the editors 13.09.2024

The article is recommended for printing 25.10.2024